

ПРО ДЕЯКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

В. І. Пілецький

В статті описані основні типи російських та англійських термінів, які заїмствовав український язык, виявлен ряд способів заміни їх українськими аналогами.

Ключевые слова: заїмствование, українська термінологія, англійська термінологія

У статті описано деякі головні типи російських та англійських термінів, які позичила українська мова, виявлено низку способів заміни їх українськими відповідниками.

Ключові слова: запозичення, українська термінологія, англійська термінологія

The article describes some main types of Russian and English scientific and technical terms borrowed by Ukrainian, revealing a number of ways to replace them by Ukrainian substitutes.

Key words: borrowing, Ukrainian terminology, English terminology

Розвиток новітньої української термінології тісно пов'язаний із характером сучасної науки. Десь із середини двадцятого століття темпи її розвитку такі, що кількість опублікованих у наукових часописах світу статей, наприклад, подвоюється кожні 12-15 років [2, с.17]. Це означає, що для опрацювання нових публікацій навіть у вузькій галузі необхідні доведені до автоматизму навички перекодування наукової інформації зі світових мов, зокрема англійської, на українську. До того ж в умовах Радянського Союзу основним джерелом наукової інформації була російська мова. Чимала кількість українських учених, особливо в різних галузях науково-технічних знань, черпала і черпає й досі базові фахові знання з російської наукової літератури. Разом із здобуванням нових знань учені запозичають і мовні форми, в яких такі вони були виражені.

На відміну від стилю художнього, в науці на перше місце виходить не форма повідомлення, а його зміст. Тому мова сучасної науки все більше виявляє тенденцію до творення універсальних форм вираження. В лексичному складі наукових праць, писаних європейськими мовами, є чимало спільних лексем. Така тенденція вступає в суперечність із психологічними засадами сприйняття інформації і породження нової. Практика доводить, що найкраще людина сприймає інформацію і творить нові знання засобами рідної мови.

Нерідко можна почути і прочитати, що сучасна українська мова має достатню кількість мовних засобів, щоб передати якнайтонші відтінки наукової думки. І це справді так. Але правдою є і те, що українські вчені часто не знають багатств рідної мови, з одного боку, а їх мовна вправність притлумлена інтерференційними впливами російської мови, з другого. До того ж в умовах сучасного українського міста, в якому здебільшого проживає і творить український науковець, його першою мовою, тобто мовою думання, часто є мова російська або ж і російсько-український суржик. Виникає зворотна до згаданої вище проблема: щоб написати українськомовний текст, учений змушений перекодувати російськомовний текст засобами української мови. Крім психологічного бар'єру, при цьому доводиться долати і бар'єр мовний.

Низка проблем національного термінотвору зумовлена також насильницьким зросійшуванням української мови починаючи з тридцятих років ХХ століття. Значних спотворень зазнали насамперед найменування зі своєрідною національною формою, що значно уподібнились до російських усупереч попереднім термінотворчим традиціям. Тому проблеми сучасного українського термінотвору і терміновжитку зумовлені впливом двох чинників – глобалізацією сучасної науки і пов'язаним з нею широким впливом іншомовної лексики, а також зі термінною спадщиною 30-80-их років ХХ століття, коли основною засадою українського термінотвору була така: із двох чи більше назв вибирати найближчу до російської. Нерідко таке найменування суперечило духові української мови і не відбивало системних взаємозв'язків українських назв спеціальних понять.

Початок ХХ століття ознаменований активізацією окремих напрямків дослідження спеціальної лексики української мови. До найбільш дискусійних належать упорядкування і стандартизація національних терміносистем [2, с.183-243] і збереження питомої термінної лексики в несприятливих глобалізаційних умовах [1, с.158-163; 3, с.26-30]. Через це актуальною видається проблема визначити роль і місце двох типів термінів, росіянізмів та англіцизмів, у різних терміносистемах сучасної української мови і виявити способи і засоби їх можливої заміни національними відповідниками.

Обидва типи термінів активно проникають до нової української літературної мови в ХХ столітті – росіянізми починаючи з тридцятих років, англіцизми – після другої світової війни. Їх роль і місце в різноманітних терміносистемах активно почали обговорювати щойно зі здобуттям незалежності.

На позначення слів або словосполук, позичених з російської мови або побудованих за її взірцями, традиційно використовують термін “русизм”, хоч він неточний, бо утворений не від назви держави Росії, а від етноніма Русь, який значна частина сучасних українців услід за М. Грушевським пов’язує із історією України, а не Росії. Тому доречніше використовувати найменування, похідне від сучасної державної назви росіян, – росіянізм. Аналізоване поняття значна частина українців розуміє надто вузько – тільки як мовну одиницю, не зафіксовану в словниках і використовувану в українських текстах зі спеціальною стилістичною метою (Г. Їжакевич). Такий підхід не враховує сучасних реалій, особливо пошуків національно-мовної ідентичності серед частини сучасних українських інтелектуалів, і вчених у їх числі.

Дискусії на термінологічних конференціях кінця ХХ – початку ХХІ століття дають змогу зробити висновок, що принаймні певна частина українських дослідників у своїй науковій галузі під росіянізмами розуміє слова, що містять не притаманні сучасній українській літературній мові корені або афікси (суфікси чи префікси), хоч такі лексеми можуть бути широко розповсюджені в будь-якій терміносистемі. Якщо українські терміни навіть поморфемно перекладені з російської, тобто скальковані за російськими взірцями, але їх морфемний склад не суперечить будові українського слова, такі похідники сучасні носії української наукової мови цілковито сприймають і здебільш не обговорюють.

Українська технічна інтелігенція активно відкидає утворені від дієслів назви опрідметнених дій з суфіксом –к(а): *ковка, рубка, поліровка, штамповка*. Такі росіянізми переважно замінюють іменниками на –ння (*кування, рубання, полірування, штампування*), хоч інколи використовують і похідники іншого структурного типу, зокрема безсуфіксні іменники: *возгонка – узгін, гонки – перегони*. Часто-густо цю тенденцію доводять до абсолюту і намагаються замінити будь-які українські слова, утворені з допомогою суфікса –ка, що суперечить давній українській традиції використовувати цю морфему для називання дій, а не тільки їх наслідків. Таке відштовхування від російської мови призводить до появи ряду немилозвучних слів, як, наприклад, з коренем *роб*: *обробляння, розробляння, перероблення* тощо. Наперекір рекомендаціям назва *обробка* побутує в науково-технічних текстах і вказує передусім на дії над металами. Чомусь у поле зору українських інженерів не потрапляє сільськогосподарський термін *обробіток*, що його можна було б у цьому разі використати. Замість *розробляння стандартів* можна сказати *опрацювання стандартів*. Проте цілком природними в сучасних українських текстах є деякі давноутворені назви дій з суфіксом –ка: *оцінка, перевірка, поведінка*.

Існує тенденція замінити деякі назви найпростіших технічних засобів з суфіксом –ушк(а) на українські похідники іншої будови: *ловушка – уловлювач*. Але спроби вживати замість російської *котушки* позиченого з німецької мови слова *штуля* не підтримано, хоч в тлумачному словнику української мови (т.ХІ, с.527) і *штуля*, і *штулька* подано без будь-яких стилістичних чи інших обмежників. Не вдається витіснити із технічної термінології поширеного терміна *установка*, хоч у сучасній літературній мові його можуть заступити *агрегат, устаткування, пристрій, механізм* і напівзабуте слово *устава*.

Фахівці окремих галузей замінюють корені ряду російськомовних позичок. Цікава доля трьох коренів – *плав, скор* і *ключ*, які хоч притаманні і українській, і російській мовам, але їх словотворчі потенції в обох відрізняються. У науково-технічних текстах продовжують широко вживати похідники від дієслів із коренем *плав*, що можуть означати перехід з одного агрегатного стану в інший (*плавитися*) або технологічну операцію, спрямовану на таку зміну (*плавити*). Окремі дослідники вказують на неукраїнськість такого терміновжитку, бо в нашій мові *віск, сало* чи інша тверда речовина не *плавиться*, а *топиться*. *Плавити* (тобто *сплавляти*) можна дерево по річці. Тому природними українськими відповідниками росіянізмів з названим коренем є похідники з коренем *топ*: *топити, стоп, розтоп* (а не *плавити, сплав, розплав*). Корінь же *скор* і в сучасній літературній мові широко побутує, зокрема подибуємо його в складі прислівника *скоро*. Мовна ж свідомість деяких українських інтелектуалів, насамперед фізиків і математиків, пов’язує його із широко розповсюдженим російським *ускорением*, наслідком чого стала заміна *прискорення* *пришвидженням* і зміна кореня в споріднених термінах. Правда, свою роль зіграли і системні зв’язки з базовим терміном *швидкість*. Корінь *ключ* уже давно усунуто з електротехнічних термінів і замінено на *мк(мик)*: не *включати*, а *вмикати*, відповідно не *включити*, а *увімкнути*. Але омонімічний корінь широко використовують для називання сторонніх тіл у якомусь середовищі (*включення*), хоч для такого терміна легко утворити український відповідник, наприклад *вкrapлення*.

Автори новочасних російсько-українських терміних словників досягли успіхів у виявленні та перекладі термінів, семантичний обсяг яких в обох мовах не збігається. Наприклад, детально описано українські відповідники російського *заключение*: це і *укладання* (договору), і *підписання* (пакту), і *ув’язнення*, і *взяття* (в дужки), тобто спостерігаємо розходження в перекладі залежно від

терміносистеми. Детально описано російські терміни на *-ение*, яким в українській мові відповідають похідники від дієслів доконаного і недоконаного виду (*облучение – опромінювання і опромінення*). Однак ще й досі нема згоди щодо перекладу окремих багатозначних російських лексем. Математики вирізняють у російському терміні *определение* два значення (1. Означування 2. Числове значення) і перекладають його двома українськими відповідниками - *означення і визначення*. Мовознавці ж, які частіше використовують перше значення, поруч із назвою *дефініція* вживають синонім *визначення*, що є семантичною калькою з російського *определение*, хоч традиційно використовують *означення* як назву одного з видів синтаксичних зв'язків. Незважаючи на те, що російський термін *колебание* має близькозвучний український відповідник *коливання*, для позначення різновидів цього явища в українській мові можна використати *хитання і гойдання*, хоч частіше обмежуються загальною назвою. *Зерно* звичайно перекладають як *зерно*, хоч цей російський іменник може називати ще й *зернину*.

Досить велика частина термінокористувачів не відчуває неприродності ряду коренів або афіксів в українських відповідниках російських лексем. Зокрема живцем узято або дещо видозмінено російські терміни в українських назвах *вітка* (рос. *ветвь*), *грунтівка* (рос. *грунтовка*), *втяжка* (рос. *втяжка*), *повідка* (рос. *поверка*) і ряді інших. Рідко хто з фізиків замість *пучок* (променів) уживає назву *жмуток*, а значна частина математиків не вичленює не властивого українській мові кореня в прикметнику *рівнобедрений*. Мовознавці чи літературознавці в порівняльних студіях досить часто використовують *співставлення*, а не *зіставлення*, і, здається, ніхто із сучасних українських мовознавців не піддає сумніву термін *запозичення* із семантично порожнім префіксом *за-*. Так само як і для економістів не є дивоглядом префікс *по-* в лексемі *покупець*.

Чималу кількість російських лексем, що вийшли поза межі терміносистем і стали загальноживаними словами, українські вчені в межах спеціальної лексики вже не сприймають як росіянізми, хоч для деяких з цих слів в українській мові ще з тридцятих років ХХ століття існують рівноцінні національні або позичені з інших мов відповідники. Словотворчо безплідний *насос* із відсутнім в сучасній українській мові коренем *сос* не вдається замінити романізмом *помпа*, від якого легко творити систему назв споріднених понять: *помпувати, напомувати, помпування* та ін. Подібно і термін *прокат*, українським відповідником кореня якого є *кот* (*котити, прокотити*), не творить похідних назв дій, а давно відомі синонімічні українські утвори на базі німецького *вал* природно входять у систему процесових понять: *вальцювати, вальцювання, вальцівник* тощо. Тільки окремі вчені погоджуються із потребою замінити *шатуни* на *гонок, підшипник* – на *валниця, башмак на черевик, а гайку на мутру*, не кажу вже про відновлення лексеми “*рушій*” замість “*двигун*”.

Протягом останнього десятиліття активізують корінь *гін* як засіб заміни запозиченого з російської *провід*: *водогін* замість *водопровід, газогін – газопровід*. Однак і надалі поза засягом наукової дискусії перебувають прикметники із позиченим із російської мови терміноелементом – *подібний*, що ними перекладено російські лексеми на *-образный, -видный, -подобный*. Українська термінотворча традиція тут інша – замінювати кореневий елемент суфіксом *-уват-*: *газуватий, зіркуватий, пилкуватий* (а не *газоподібний, зіркоподібний, пилкоподібний*). Інколи російський взірць орієнтує неправильно: *газообразный* – це не *газоподібний*, а просто *газовий* (як у назві агрегатного стану речовини).

Отже, системне вивчення росіянізмів у різних терміносистемах необхідне не тільки щоб з'ясувати роль і місце таких слів, а й щоб упорядкувати окремі фрагменти лексичної системи сучасної української літературної мови. Поширеність терміна через значну зросійщеність ряду терміносистем не може бути єдиним критерієм нормотворчих процесів у термінології. На перше місце висувається системотворчий чинник: найбільш придатним для називання спеціального поняття може виявитися не росіянізм чи скалькований термін, а позичена із загальнолітературної мови або спеціально утворена з українських морфем лексема, що здатна творити похідники, забезпечуючи мовне вираження системних понятійних зв'язків.

Англіцизми, себто слова і словосполуки, позичені з англійської мови або утворені за її взірцями, широким потоком ринули в українську мову наприкінці ХХ століття у зв'язку з розпадом Радянського Союзу і перетворенням світу з двополюсного на однополюсний. У науковій сфері вони найбільше вплинули на термінологію гуманітарних наук, менше – природничих. За рахунок англіцизмів значно поповнився склад науково-технічних і спортивних термінів. Такі лексеми все більше стають конкурентами росіянізмів як основного джерела поповнення української лексики, в тому числі й наукової, чужомовними словами.

Англіцизм, як і будь-яке інше позичене слово, доречний, якщо він позначає поняття, що з різних причин ще не назване засобами української мови або в ній відсутній рівновартісний відповідник. Масово проникаючи в нашу мову, коли в ній для позначення багатьох наукових понять існують питомі або позичені терміни, англіцизми витісняють їх без належного опору з боку українських

учених. Крім зросійщення, в українського наукового мовного довілля виникає нова загроза, яку В. Радчук з гіркотою назвав укрлиш, тобто українська інглиш, український варіант англійської мови.

У літературознавстві запанувала *нарація* і похідні слова (*наратор*, *наративний*), хоч до цього цілковито обходилися термінами *оповідь*, *оповідний*, *оповідач*. Мовознавці широко застосовують *концепт*, бо термін *поняття* їх уже не влаштовує. Економісти не можуть обійтися без назв учасників ринкових відносин (*брокерів*, *менеджерів*, *дистриб'юторів*), які в наукових текстах можна замінити відповідно українськими синонімами (*посередник*, *управлінець*, *розподільювач* відповідно). У політології розповсюджені англломовні назви *виборців* і похідних від англломовного відповідника українського слова *вибори* (*електорат*, *електоральні настрої* і навіть *електор*). Жоден футбольний репортаж не може обійтися без *голкіпера*, *лайнсмена*, *хавбека* чи *рефері*, хоч українська мова має рівноварті відповідники *воротар*, *суддя на лінії*, *півзахисник*, *суддя*. У журналістиці замість терміна *засоби масової інформації* понад міру поширений англіцизм *мас-медія*, а *інтерв'ю* не може бути *виняткове*, тільки *ексклюзивне*. Замість давніших назв освітніх установ *училище*, *технікум* запровадили англіцизм *коледж*.

Представників наймолодшого і середнього покоління українських учених залюбки вводять у наукові тексти модні англломовні заміники загальноживаних слів: *креативний* замість *творчий*; *латентний* – *прихований*, *неявий*; *варіабельний* – *змінний*; *інтерація* – *взаємодія* тощо. Почасти це данина моді і сподівання на приховування думки без достатньої глибини проникання в суть аналізованої проблеми, почасти це своєрідний науковий жаргон, засіб упізнання своїх, а нерідко ще й невміння перекласти українською англломовні слова чи словосполучення. В. Радчук уклав список слів-позичок, серед яких переважають англіцизми, що піддаються перекладу питомою або давніше позиченою лексикою (подано за абеткою): *андеграунд* – *підпілля*; *апліканти* і *аплікація* – *заявник* і *заява*; *бігборд* – *панно*, *стенд*; *бізнес-ланч* – *діловий обід*; *бренд* – *татунок*; *генерація* – *покоління*; *дайджест*-оглядовий збірник; *джек-пот* – *найвища сума виграшу*; *екзил-пот* – *опитування на виході*; *інтенція* – *намір*, *задум*; *маркетинг* – *збут*, *вивчення ринку*; *кастинг* – *конкурсний відбір*; *котон* – *бавовна*; *памперс* – *підгузник*; *плейер* – *програвач*; *скейт-борд* – *дошка-самокат*; *прайс-лист* – *цінник*; *пресинг* – *тиск*, *натиск*; *провайдер* – *постачальник*; *промоція* і *промоушн* – *заохочення*, *сприяння*, *підтримка*, *допомога*; *респектувати* – *шанувати*; *рецепція* – *сприйняття*; *спічрайтер* – *складач промов*; *суїцид* – *самогубство*; *степлер* – *спинач*, *скріплювач*; *тост* – *грінка*, *трансформер* – *перекинчик*, *перевертень*; *трейдер* – *торговець*; *фан* – *болільник*, *уболівальник*; *шейпінг* – *підправка статури*, *догляд за поставою*. А до варваризму імплементація, на думку вченого, можна підібрати понад 30 українських відповідників, серед них: *впровадження*, *запровадження*, *втілення*, *втілення в життя*, *введення*, *введення в діло*, *виконання*, *здійснення*, *проведення в життя*, *перетворення в дійсність*, *перетворення в життя*., *реалізація*, *матеріалізація*, *справдження*, *звершення*, *вживляння*, *законодавче запровадження*, *законодавче утвердження*, *введення в (законодавчу) практику*, *надання чинності*, *набуття чинності*, *узаконення*, *внесення змін (до закону)*, *внесення поправок*, *перегляд (закону)*.

Англійська мова, очевидно, активізувала в українській термін *дискурс*, який проник у термінологію різних гуманітарних наук, маючи загальне значення “сукупність висловлювань на певну тему” (*дискурс модернізму*, *філософський дискурс*, *політичний дискурс* тощо). Якщо назви не вжито в спеціальному терміновому значенні, то чи є потреба надуживати чужомовним словом? До того ж у наукових текстах термінне значення аналізованої лексеми необхідно чітко обумовлювати, бо інакше вона сприймається неоднозначно. Зрештою, найновіший двотомовий англо-український словник М.І. Балли фіксує аж 4 значення іменника “*дискурс*” в англійській мові і відповідно чотири способи його перекладу: 1) лекція; промова, слово, доповідь...; 2) трактат; міркування; 3) розмова, бесіда; 4) здатність доводити; обґрунтування.

Упорядники української науково-технічної термінології ще не виробили концепції, як позичати найменування найновіших технічних засобів, пов'язаних з комп'ютерними технологіями. Тим часом англломовні терміни *макрос*, *опція*, *принтер*, *сайт*, *сервер*, *сервіс*, *файл*, *утиліта* та багато інших, значну частину яких можна без втрат перекласти українською, щодня проникають у свідомість усе масовішого користувача комп'ютерної техніки.

Берегти українське мовне довілля сьогодні означає не тільки шукати способів і засобів уникати російськомовних термінів. Великомасштабні глобалізаційні процеси висунули на перше місце в світовій комунікації мову англійську, яка не тільки збагачує словник українського науковця, але й витісняє з нього питомі слова і вирази. Так формується почуття меншовартості рідної мови, її неспроможності обслуговувати найвищі прояви людського духу, до яких, безсумнівно, належить і наукова сфера. Страх українського вченого перед українською мовою породжується не тільки боязню не дотримувати норм, а й невмінням або й небажанням засвоювати її засоби, щоб перекодувати новітні наукові інформаційні потоки, що плывуть до нас не в рідномовній одежі. Мислення мовними

кліше, відсутність опірності чужомовним словам і брак зусиль у пошуку відповідних українських мовних засобів вираження наукової думки знижує науковий потенціал українського ученого, робить його піддатливим до наукових схем та ідей, нав'язаних іззовні.

Література:

1. Боднар О. Екологія українського слова: аспекти і проблеми // Четвертий міжнародний конгрес українців. 26-29 серпня 1999 р. – Одеса, 2002. – С.158-163.
2. Непійвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). – К., 1997. – 304 с.
3. Проблеми української термінології // Вісник Львівського національного університету “Львівська політехніка”. – № 453. – Львів, 2002. – С.183 – 243.
4. Радчук В. Плакаємо укрлиш... Для кого? // Урок української. – 2003. – № 8-9. – С. 26-30.
5. Англо-український словник. Склав М. І. Балла. – К., 1996. – Т. I-II.

Поступила 02.09.2004 г.